

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक आणि पूर्वभ्यासाचे स्वरूप

प्रकरण – १

प्रारस्ताविक आणि पूर्वाभ्यासाचे स्वरूप

प्रारस्ताविक आणि पूर्वाभ्यासाचे स्वरूप :-

मराठीतील पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी (आश्रमहरिणी आणि ययातीच्या आधारे) हा विषय एम्.फिल. प्रबंधिकेसाठी निवडण्यात आला तो मार्गदर्शक डॉ. कन्हैया कुंदप यांच्याशी सल्ला मसलत करूनच.

बी.ए. आणि एम्.ए.चा अभ्यास करताना कथा, कादंबऱ्या, नाटक वाचण्याची आवड होती. एम्.ए.च्या दोन्ही वर्षांच्या आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील कथा, कादंबरी व नाटक यापैकी कोणत्यातरी वाङ्मय प्रकाराचा आपण अभ्यास करावा असे मला मनोमन वाटत होते. त्या दृष्टीने कथा, कादंबरी, वाङ्मय प्रकारात मला 'कादंबरी' हाच वाङ्मय प्रकार निवडावा असे वाटले कारण वाङ्मयाच्या इतर प्रकाराशी कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराची तुलना केली तर कादंबरी हा कित्येक बाबतीत श्रेष्ठ आहे असे आढळून येईल. काव्य कवीच्या तोंडून ऐकावयास मिळाले तर काव्याचा खरा रसास्वाद सुलभतेने प्राप्त होतो. निदान गायकाकडे नैसर्गिक प्रवृत्ती व रसग्रहण करण्याची पात्रता तर असलीच पाहिजे. काव्याचे खरे सौंदर्य व मर्म निवडक लोकांनाच समजते. भाषांतरात काव्याचा अल्पांश ही उरत नाही. व याच कारणास्तव परकीय भाषेतील काव्याविषयी चर्चा पुष्कळदा उथळ अशी असते. काव्यास गणमात्रांचे बंधन असते ते निराळेच. कादंबरीस ही बंधने नाहीत व भाषांतरातही तिचे सौंदर्य आणि मनोवेधकता नष्ट होण्याचा संभव कमीच. साधारण लोकांसही कादंबरीचा आनंद लुटता येतो. त्यासाठी समीक्षाशास्त्राचा जाणकार असण्याची आवश्यकता नसते. नाटक व कादंबरी या दोन विभागात बरेच साम्य आहे. तथापि रंगभूमीवर नाटकाचे मर्म जितके खुलते तितके ते घरी बसून वाचताना कळत नाही. चांगले नटच नाटककल्याचे हृदगत योग्य तऱ्हेने व्यक्त करू शकतात. नाटककाराची प्रतिमा या प्रमाणे योग्य व लायक नटांच्या अभावी लंगडी पडते. पण कादंबरीकाराच्या प्रतिभेस जशी

कोणत्याही प्रकाराची मर्यादा नाही. निबंधाचे वाचक कादंबऱ्याच्या वाचकापेक्षा फारच थोडे असतात. या सर्व दृष्टीने विचार करता साहित्य सेवकांस आपले जीवितावरचे भाष्य प्रगट करण्यास कादंबरी हेच सर्वोत्कृष्ट माध्यम होय यात शंका नाही व वाचकांनाही ते समजून घेण्यास काहीच अडचण नाही. कादंबरी वाङ्मयात सर्वात प्रथम भाषांतरीत कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या होत्या. हरी केशवजी यांनी जॉन बन्यनच्या 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस' चे भाषांतर 'यांत्रिकक्रमण' केले. यानंतर मराठी कादंबरीत अद्भुतरम्य व कल्पनारम्य कादंबऱ्या निर्माण होवू लागल्या. लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी 'मुक्तामाला' ही पहिली अद्भुतरम्य कादंबरी लिहिली. तसेच रत्नप्रभा, मंजुघोष, मंदाकिनी, चंपकमाला, वसंतमाला या अद्भुतरम्य कादंबऱ्या लिहिल्या. शिक्षणाच्या वाढत्या प्रसाराने शिक्षित झालेला लेखक समाजातील वास्तवाचे दर्शन करण्याच्या हेतूने सामाजिक कादंबऱ्या लिहण्यास सुरुवात होवू लागली. बाबा पद्मजींनी 'यमुना पर्यटन' पहिली सामाजिक कादंबरी लिहिली. तत्कालीन समाजातील स्त्रीयांचे जीवन, व्यसनाधिनता या विषयावर हरिभाऊंनी 'गणपतराव', 'मी', 'पण लक्षात कोण घेतो?', 'जग हे असेच आहे', 'भयंकर दिव्य', 'आजच', 'मायेचा बाजार', 'कर्मयोगी', 'यशवंतराव खरे' अशा कादंबऱ्या लिहिल्या होत्या. सामाजिक कादंबऱ्याच्या दरम्यान ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची वाटचाल सुरू झाली. 'मोचनगड'च्या मजबूत पायावरच पुढील ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची इमारत उभी राहिली. नागेश विनायक बापट यांनी 'संभाजी', 'चितुरगडचा वेढा', 'पानिपतची मोहीम' या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. विष्णू जनार्दन पटवर्धन यांनी सत्तावन सालच्या बंडावर 'हंबीरराव व पुतळाबाई' आणि पहिल्या बाजीरावाच्या काळावर 'जुना वाडा' या दोन कादंबऱ्या लिहिल्या. यानंतर हरिभाऊ आपटे यांनी ही ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'म्हैसुरचा वाघ', 'उषःकाल', 'केवळ स्वराज्यासाठी', 'रूपनगरची राजकन्या', 'चंद्रगुप्त', 'गड आला पण सिंह गेला', 'सूर्योदय', 'मध्यान्ह', 'सूर्यग्रहण', 'कालाकुट', 'वज्राघात' अशा ऐतिहासिक कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या. यापैकी कोणतीही कादंबरी आपण वाचली तर ती वाचीत

असताना आपण प्रत्यक्ष ह्या ऐतिहासिक काळातच वावरत आहोत की काय असे आपणांस वाटते.

हा सर्व पूर्वइतिहास लाभलेल्या मराठी कादंबरीचे क्षेत्र १९२० च्या दरम्यान विस्तृत झाले आणि त्यात कादंबरी वाङ्मयाचे निरनिराळे प्रकार पडले. त्यातील पौराणिक कादंबऱ्यांचा आपण अभ्यास करावा असे मला वाटले.

चरित्रपर ऐतिहासिक कादंबरी प्रमाणेच मराठीत पौराणिक कादंबरीला ऐतिहासिक कादंबरीचाच एक उपविभाग मानले तरी तिचे स्वरूप ऐतिहासिक कादंबरीहून भिन्न आहे. ज्ञात इतिहासाच्याही पूर्वीच्या युगाचे दर्शन पौराणिक कादंबरी वाचकांना घडविते. ग्रंथ बाह्य जी अन्य साधने ऐतिहासिक कादंबरीकाराला उपलब्ध असतात ती हाताशी असल्याने पौराणिक कादंबऱ्याच्या लेखकांना सत्याभास निर्माण करण्यासाठी स्वतःच्या कल्पनाशक्तीवरच विसंबून राहणे भाग पडते. तसेच कथेतील घटनांच्या वास्तवतेसंबंधी मतभेदाला पौराणिककादंबरीत विशेष वाव नसल्याने घटनांच्या निवेदन पध्दतीला, अन्वयार्थाला व व्यक्ती रेखाटनाला साहाजिक महत्त्व अधिक येते.

महाकाव्यातील सर्वच घटना लोकांना विश्वसनीय वाटू लागल्या या महाकाव्याच्या द्वारे पुढील अनेक पिढ्यांतील ललित लेखकांना कथा बीजांच्या रूपाने एक अमूल्य ठेवा वारसा हक्काने मिळाला. महाकाव्यातील व पुराणातील कथासूत्रांच्या आधारावर अनेक काव्ये व नाटके, कादंबऱ्या भिन्न भाषांतून रचली गेली आहेत. मुक्तेश्वर, मोरोपंतादी मध्ययुगीन कवींनी अथवा अनेक अर्वाचीन कवींनी, लेखकांनी महाकाव्यातील अथवा पुराणातील कथासूत्रांच्या आधारावर जी काव्य निर्मिती करून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर टाकली.

जीवनातील परिस्थिती व समस्या यांची उत्तरे देण्यासाठी कथा वस्तूंचा उपयोग करणे हा एक पौराणिक कादंबऱ्यांचा उद्देश आहे. सर्व प्रथम 'सत्यवान सावित्री' (१९१३) ही पहिली पौराणिक कादंबरी लिहिली गेली. यानंतर श्री. ना.के. बेहेरे यांनी 'सीता वनवास' (१९१२), 'अहिल्योद्धार' या पौराणिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. वामन मल्हार जोशी

यांनी 'आश्रमहरिणी' ही पहिली पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली (१९१६) होती. तसेच साने गुरुजींनी 'आस्तिक' कादंबरी लिहिली. यानंतर शिवाजी सावंत यांनी 'मृत्युंजय' कादंबरी लिहिली. ना.स. इनामदार यांनी 'झुंज' तर वि.स. खांडेकर यांनी १९५९ मध्ये 'ययाती' ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली.

वा.म. जोशी यांनी पहिल्या महायुद्धाच्या दरम्यान व इंग्रजी सत्तेच्या वर्चस्वाखाली तत्कालिन सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचा विचार करून 'आश्रमहरिणी' ही कादंबरी कल्पनेने पुराण निर्माण करून पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत स्त्री स्वातंत्र्याचा आविष्कार केला आहे. प्रत्येक स्त्रीला विचार करण्याचे स्वातंत्र्य असून पती निधनानंतर आयुष्यभर दुःख न करता तिने पुनर्विवाह करावा. हा पुनर्विवाह कसा आत्मोन्नतीकारक होतो व हे पटवून देत असताना द्विपतिकत्वाचे सौम्य समर्थन केले.

पुन्हा जवळ जवळ ४० वर्षानंतर म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धानंतर व देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भौतिक सुखाच्या पाठीमागे लागलेला माणूस दिशाहीन झाला होता. दिशाहीन झालेला माणूस व्यसनाधिन झाला होता. व्यसनाधिन झालेला माणूस काम वासनेच्या आहारी गेलेला होता. अशा तऱ्हेने नैतिक मुल्याचे अधःपतन झालेल्या माणसाचे प्रतीक म्हणून वि.स. खांडेकरांनी 'ययाती' ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली.

अशा प्रकारे वा.म. जोशी यांनी पहिली पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी 'आश्रमहरिणी' लिहिली तर त्याच धर्तीवर वि.स. खांडेकरांनी 'ययाती' ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहिली आणि 'ययाती' ने तर मराठी वाङ्मयाचा ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळवून दिला होता. म्हणून अशा रूपकात्मक कादंबऱ्यांचा अभ्यास करावा म्हणून मी ठरविले. म्हणूनच हा विषय मी एम्.फिल प्रबंधिकेसाठी निवडला आहे.

'आश्रमहरिणी' व 'ययाती' या दोन्ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबऱ्या आहेत. कादंबरी वाङ्मयाच्या निर्मितीपासून कादंबरी वाङ्मयात निर्माण झालेल्या भाषांतरीत, अद्भुतरम्य, ऐतिहासिक, सामाजिक, पौराणिक कादंबऱ्यांची निर्मिती व प्रेरणा यांचा

सविस्तर अभ्यास प्रकरण दोन मध्ये केला आहे. 'आश्रमहरिणी' व 'ययाती' कादंबऱ्यातील रूपकात्मकता अभ्यासली. तसेच या कादंबऱ्यांचे वाङ्मयीन विशेष व त्याचे योगदान यांचा अभ्यास केला आहे.

अशा प्रकारे मी केलेला 'आश्रमहरिणी' व 'ययाती' या कादंबऱ्यांचा अभ्यास अंतीम आहे असेही म्हणता येणार नाही. मला जेवढे संदर्भ उपलब्ध झाले यावरूनच मी हा अभ्यास केला आहे. इतर अभ्यासकाला याविषयी जेवढे संदर्भ मिळतील तेवढा हा अभ्यास वाढणारच आहे.

निव्वळ संशोधनाच्या भूमिकेतून व पौराणिक रूपकात्मक कादंबऱ्याची उत्क्रांती व विशेष समजून घेण्यासाठी या कादंबऱ्या अभ्यासनीय वाटल्या व हा विषय निवडल्यामुळे आनंद झाला. मार्गदर्शकांनाही उत्तम मार्गदर्शनाने तो सजविला. अर्थात प्रस्तुत अभ्यासाविषयीची निवड करण्यापासून ते प्रबंधिकेला पूर्णत्व प्राप्त करून देण्यापर्यंत माझे माननीय व आदरणीय मार्गदर्शक डॉ. कन्हैया कुंदप यांनी जे बहुमोल मार्गदर्शन केले, प्रबंधिका पूर्ततेसाठी प्रेरणा दिली म्हणूनच त्यांचे आभार मानणे हे आद्य कर्तव्य आहे.

एम्.फिल. अभ्यासक्रमाला प्रवेश घेवून तो पूर्ण करण्यासाठी सहकार्य व प्रेरणा देणारे सन्माननीय प्राचार्य स.गा.म. कॉलेज, कराड यांची मी ऋणी आहे. तसेच प्रा. सुमनताई पाटील, प्रा. सौ. सूर्यमाला जाधव, प्रा. बी.पी. पाटील, प्रा. सौ. शोभना रैनाक व मराठी विभाग प्रमुख देसाई सर यांचे सुयोग्य मार्गदर्शन मिळाल्याबद्दल त्यांची मी आभारी आहे.

प्रबंधिकेसाठी आवश्यक अशी संदर्भ पुस्तके मिळवून देण्यासाठी 'सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड' यांचे ग्रंथालय, तसेच वेणूताई चव्हाण कॉलेजचे ग्रंथालय, तसेच नगरवाचनालय त्यांचे ग्रंथपाल व त्यांच्या सहकार्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानते.